

ЧЕТЕНЕ И ЖИВОТ

LIRE ET VIVRE

© Éditions Robert Laffont, 2018

© Versilio, 2018

International Rights Management: Susanna Lea Associates

© Валентина Бояджиева, *превод от френски*

© Дамян Дамянов, *художник на корицата*

© Сиела Норма АД

София 2019

ISBN: 978-954-28-2912-6

Цветан Тодоров

—четене—
и живот

Превод от френски: Валентина Бояджиева

На внуците на Цветан – Джалил, Лиана и София

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ	9
ПРЕДГОВОР	11
ЖИВОТ ЗАЕДНО	21
ОБЩ ЖИВОТ	23
ФАГМЕНТИ ОТ ЕДИН МОРАЛ.....	25
РЕЛИГИЯ И ПОЛИТИКА.....	42
ОТГОВОРНОСТ ИЛИ АНГАЖИРАНOST	
НА ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ	53
ДА НЕ СЕ ПОДЧИНЯВАМЕ КАТО ГРАЖДАНИ.....	63
ЕДНО НЕЖЕЛАТЕЛНО МИНИСТЕРСТВО:	
НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ	68
„МОЖЕМ ДА НАПРАВИМ ВСИЧКО“	71
ЧОВЕШКОТО МНОГООБРАЗИЕ	74
ЕЛЕКТРОННАТА ЕПОХА.....	81
ПАМЕТ И СПРАВЕДЛИВОСТ	89
ДА СЪДИМ МИНАЛОТО: И ХАРКИТЕ?	91
МЕХАНИЗМИ НА ГЕНОЦИДА	94
НЕ СЪЩЕСТВУВА ЗАДЪЛЖЕНИЕ ЗА ПАМЕТ.....	98
АРЖЕНТИНА: РИСКОВЕТЕ ОТ	
ЕДНА НЕПЪЛНА ПАМЕТ	116
РОМЕН ГАРИ (1), ПРОЗОРЛИВ И ОТЧАЯН.....	121
РОМЕН ГАРИ (2), „НОЩТА ЩЕ БЪДЕ	
СПОКОЙНА“, ЕДНА ПОВРАТНА КНИГА.....	125

ВЕСКО БРАНЕВ, „СЛЕДЕНИЯТ ЧОВЕК“	134
ГИТА СЕРЕНИ, ДА РАЗБЕРЕМ ЗЛОТО.....	144
ВОЙНИ	149
МЪЧИТЕЛИТЕ ДОБРОВОЛЦИ	151
АФГАНИСТАН: ЕВРОПЕЙЦИТЕ	
И АМЕРИКАНЦИТЕ ТРЯБВА ДА СИ ВЪРВЯТ	155
ЛИБИЯ: НЯМА СПРАВЕДЛИВА ВОЙНА.....	160
ДЕМОКРАЦИЯТА НА ОРЪЖИЯТА	164
СИРИЯ: ДИСКРЕТНИЯ ЧАР НА ВОЙНАТА.....	167
ГОРДИ С НАШАТА СИЛА.....	170
ДА СЕ ОСВОБОДИМ ОТ ВРАГА	173
ЕВРОПА: ВОЕННА СИЛА?	178
 ДА ЧЕТЕМ, СЛУШАМЕ И ГЛЕДАМЕ.....	185
ТАЙНОТО ТЪРСЕНЕ НА ИСТИНАТА.....	187
 ЧЕТЕНЕ	195
ЛИТЕРАТУРАТА Е ПЪРВАТА	
ХУМАНИТАРНА НАУКА	197
МИЛАН КУНДЕРА, ОНОВА,	
КОЕТО РОМАНИСТЪТ ЗНАЕ.....	199
ИЪН УОТ, НИКОЙ ЧОВЕК НЕ Е ОСТРОВ.....	207
 СЛУШАНЕ	221
THE RAKE’S PROGRESS.....	223
„ТРАВИАТА“, МИТЪТ ЗА БЕЗПЪТНИЦАТА	230

ГЛЕДАНЕ	235
ПОЛИТИКАТА В ТЕАТЪРА, ТЕАТЪРЪТ КАТО ПОЛИТИКА.....	237
МИСЪЛ И ЖИВОПИС	244
ЖОРЖ ЖАНКЛО. СИЛАТА НА КРЕХКОСТТА.....	250
СЮЗАН ЗОНТАГ. „ДА ГЛЕДАМЕ БОЛКАТА НА ДРУГИТЕ“	268
ПОЗНАНИЕ. СЕНКИТЕ НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО	276
ЖЕРМЕН ТИЙОН И КЛОД ЛЕВИ-СТРОС, ДВА ПОДХОДА КЪМ ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ.....	283
ХУМАНИТАРНИТЕ НАУКИ: ЕДНА ЛОША ПОЛИТИКА В CNRS.	303
ЕДУАРД О. УИЛСЪН, ДА СВЕДЕМ ВСИЧКО ДО ПРИРОДАТА?	308
ЕМИЛ БЕНВЕНИСТ, ЖИВОТ НА УЧЕН.....	320
ДЖОУЗЕФ ФРАНК. ДА ЖИВЕЕШ С ДОСТОЕВСКИ.....	337
ДЖОУЗЕФ ФРАНК (2), ПОСРЕДНИКЪТ.....	345
РЕЧ В АМСТЕРДАМ.....	349

УВОДНИ ДУМИ

До есента на 2016 година баща ни работеше по книгата си *Le triomphe de l'artiste* [„Триумфът на твореца“¹]. От няколко години страдаше от нервно-дегенеративно заболяване, което превръщаше задачата му в изпитание. Трябваше да става рано, за да се бори със собствената си бавност, трудно му беше да седи пред компютъра заради тежките проблеми с гърба, почеркът му ставаше все по-дребен и труден за разчитане от друг, освен от него... Но твърдата му решимост да довърши този свой труд несъмнено го поддържаше жив. Когато това стана факт, сподели с нас, че вече няма желание да пише. Тъй като интелектуалният му живот беше в сърцевината на неговото съществуване, липсата на нов проект превръщаше смъртта в единствена перспектива. Ето защо бяхме изключително щастливи, когато след писмо от един издател, който го питаше има ли нещо непубликувано, което да издаде, той си даде сметка, че имаше някои такива материали и че сега щеше да ги събере, да ги подреди и редактира, за да състави една последна книга.

Така си направи папка, озаглавена „Книги/Живот“, където започна да слага текстове по свое усмотрение. Когато в началото на 2017 година го приеха в болница, първоначално за да си почине и за изследвания, той скучаеше и не му се нравеше да е оставен единствено на болестта; затова му предложихме да му помагаме да работи, та да може да мисли за друго и да се чувства все още активен. И той ни издиктува съдържанието на „Книги/Живот“.

След смъртта му съпоставихме това съдържание с наличното в папката. Много от статиите не бяха в нея или бяха с различно заглавие, което ни накара да се впустем в дълго търсене на съкровището

¹ Издадена от „Изток-Запад“, С., 2019, прев. Нина Венова.

в неговия компютър, за да ги идентифицираме всичките. След това, с помощта на Антоан Одуар, един от неговите издатели и най-добри приятели, и на Андре Конт-Спонвил, който също беше сред близките му, свършихме чисто издателската работа: редактиране, размествания, коригиране и някои съкращения, когато текстовете се повтаряха помежду си или в предишни книги — като се стремяхме да запазим точността и духа в работата на Цветан, който сам беше безкрайно подозрителен към прекалено дългите книги.

Леа и Саша Тодоров

ПРЕДГОВОР

Как се говори за един толкова близък приятел, обичан така ласкаво и силно? Може би разказвайки възможно най-обективно онава, което съм почувствал субективно. Цветан беше не само най-възхитителният приятел. Той беше – и аз си дадох сметка за това много бързо – най-прекрасният човек, с когото ми бе отредено да дружа някога: най-образованият (и не само защото говореше пет езика), най-непосредственият и най-внимателният, най-милият, най-очарователният и най-обичливият (особено с децата), както и един от най-умните, най-искрените и най-прозорливите. Това са множество прекрасни качества, които съвсем не са често срещани в интелектуалните среди. Намираме ли ги и в неговите трудове? Да, често, поспециално в най-умозрителните от тях. Но не във всички или невинаги, или не толкова, колкото би ни се искало, особено що се отнася до най-съкровеният или емоционалните. Как е възможно? Някой творец вероятно би се осмелил да го направи – обаче Цветан никога не се е смятал за такъв. Освен това той не пишеше, за да стане известен, нито за да бъде харесван. Той беше най-ненарцистичният автор. Каквото и възхищение да изпитваше към Монтен и Русо, за него би било неуместно да се „обрисува“ като първия или да напише своите „Изповеди“ като втория – с други думи, да превърне себе си в обект на собствените си книги. Прекалено много се интересуваше от другите, а може би недостатъчно от себе си. Пък и беше научил френски доста късно. Говореше го перфектно (с лек акцент, но без никакви грешки), като признаваше, че с езика на осиновяването няма същата съвършена близост, каквата има с майчиния си български език и най-вече с руския, научен много рано в училище, който щеше да остане за него езикът на така обичаната поезия. За него френският бе инструмент, който поставяше в услуга на мисълта си: неговата яснота и точност му бяха достатъчни. Най-сетне, в своя начин на писане и мислене

той се чувстваше по-близо до Раймон Арон² (на когото се възхищавахте и ми го откри), отколкото до Камю (когото ценеше). Повече интелект, отколкото емоция, повече факти, отколкото ефекти, повече познания, отколкото изкуство. И накрая, повече яснота, подобно на тези двама автори, та педантите да склонят да го оценят като задълбочен. За Тодоров и дума не можеше да става да се подведе като толкова френски есеисти, които искат по-скоро да впечатлят, отколкото да осветлят, да са оригинални вместо истински или точни и за тази цел множат парадокси и игри на думи, които обясняват, както отбелязваше той с усмивка, защо се представят така слабо на изпита по превеждането им. А той, тъкмо напротив, е един от нашите най-превеждани автори, и то съвсем неслучайно: той е един от най-знаещите, и при това в почти всички хуманитарни науки, един от най-ясните е и най-осветляващите!

Има нещо много странно в това, и то единствено заради смъртта му, че днес аз пиша предговор за един абсолютно всепризнат автор, при това доста по-голям от мен (беше с тринадесет години по-възрастен). Обратното би било по-нормално. Когато бях студент, Тодоров вече беше известен като теоретик на литературата и доста по-на мода от днес. Беше изключително „модна“ референция, както тогава все още не казвахме, и това би могло да обясни защо в онзи момент няха никакво желание да се гмурна в тази сфера. Щях да се запозная с него много по-късно (през 1990 г., доколкото си спомням, защото подготвихме заедно един брой на *Lettre Internationale*, чийто директор Антонен Лиен ни беше поверил тази задача). Междувременно темите на изследване и дори методологията на онзи, когото понякога наричаха „Тодоров II“, чувствително се бяха изместили спрямо „Тодоров I“. Той се интересуваше все по-малко от структурите и знаците и все повече и повече от индивидите и смисъла. Все по-малко и по-малко ходеше при педантите от авангарда (в определен момент беше много близък с Барт, Дерида, с хората от *Tel Quel*³...) и все повече и повече

² Раймон Арон (1905–1983). Френски философ и социолог. Работи активно за съпротивителното движение по време на Втората световна война. Преподава в Сорбоната и в Колеж дьо Франс. Автор на множество значими научни трудове. – Б. пр.

³ *Tel Quel* („Тел кел“) – Френско литературно списание, създадено през 1960 г. от Филип Солерс, Жан-Рьоне Югенен и Жан-Едер Алие. Свързано е с писателите на новия роман,

при архивните документи или великите автори от миналото. И плати медийната цена за това. Забележителните му трудове на историк на идеите, а следователно и по-скоро на хуманитарист, отколкото на антрополог, по-скоро на моралист, отколкото на семиотик, му донесоха повече успехи (по-многобройни читатели в целия свят) и все по-малко престиж (в Париж и сред снобите), отколкото две десетилетия по-рано. Това е добър знак. Българската му младост, тоест животът в една тоталитарна държава, сякаш го беше имунизираща срещу идеологията, лъжата, привидностите, политическата некоректност (която иска да съчетае морал и политика като в тоталитарните страни, но този път под шапката на морала) и най-сетне срещу всяко откъснато от действителността или демонстративно говорене, както беше написал в началото на „Живот с другите“⁴, „едно крещящо несходство“ между „живеенето и говоренето“ – несходство, което беше наблюдавал от другата страна на Желязната завеса и което с изненада бе открил, макар и под други форми, у толкова много парижки интелектуалци през 60-те години на XX век... Прекалено незадоволително за него! Той беше пре-праволинеен, за да приеме този тип самозванство, извънредно широко образован, за да е чувствителен към модата или успехите. Избрал беше своите учители: най-напред Бахтин и руските формалисти, Бенвенист и Якобсон, а след това и все повече Монтен и Русо, Монтескьо и Бенжамен Констан, Пол Бенишо и Раймон Арон, Примо Леви и Василий Гросман, Ромен Гари и Жермен Тийон. Все либерални интелектуалци, а някои от тях и ненатрапчиви герои, включени в справедливостта и милосърдието.

Също точно толкова категорично бе избрал и своя лагер: този на либералната демокрация и универсалния хуманизъм. Както ще видим в тази книга, това не му пречеше гневно да разобличава вредите от „неолибералната идеология“, която иска да подчини всичко на иконо-

но и с Жорж Батай. След 1963 г. Солерс поставя акцента върху формализма. Позоваванията на Фройдовата психоанализа, на лингвистиката и структурализма допринасят за систематизирането на мисленето, според което писането е единствен обект на акта на писане. Под натиска на Юлия Кръстева списанието отделя още по-голямо място на психоанализата, като се позовава по-директно на Лакан. Спира да излиза през 1983 г. – Б.пр.

⁴ Издадена от „Наука и изкуство“, С., 1998, прев. Весела Генова.

миката, но и не го тласкаше към заблуди по отношение на човечеството. Не става дума за „вярата в човека“, нито „да се пеят панегирици за него“! Нима някой се заблуждава, че не сме способни на най-лошото? Но това е една от множеството други възможности, което потвърждава, че човек е способен „да постъпва свободно и да върши добро“⁵. Хуманизмът на Тодоров претендира да е едновременно „критичен“ (в етичен порядък, той е като колега на „критическия рационализъм“ на Карл Попър в сферата на познанието) и „доста умерен“. Това е по-скоро много повече морал, отколкото определена вяра в човека. И той го обяснява например в „Памет за злото, изкушение на доброто“⁶. Критическият хуманизъм, подчертава той, се отличава с две черти:

„Първата е отчитането на човешката способност да върши ужаси. Тук хуманизмът не се проявява като култ към човека изобщо и в частност като вяра в благородната му природа; не, изходната точка тук са лагерите в Аушвиц и Колима, най-значителното доказателство през този век на злото, което човек може да стори на човека. Втората черта е твърдението, че доброто е възможно: не става дума за всеобщо тържество на доброто и за установяване на земен рай, а за добро, което позволява на човека да се гледа конкретно и индивидуално като крайна цел, като същество, достойно да се цени и обича.“⁷

Това ни води право към настоящия сборник, за който ме помолиха да напиша предговор. В него са събрани, както се казва, „текстове по повод“ на крайно различни теми (за писатели и художници, на които Цветан се възхищаваше, страници за история и геополитика, разсъждения за морала или хуманитарните науки...), които обхващат едни тридесетина години. Това прави книгата само още по-скъпоценна, защото показва прекрасно както разнообразието на центровете на интереси, така и цялостната ориентация на своя автор. Съвършената хармония, която произтича от това, се дължи, естествено, на мисленето на последния, чиято логична свързаност можем да проследим,

⁵ Todorov, T. *Le jardin imparfait* (La pensée humaniste en France). Grasset; 1998, „Epilogue“, p. 332. Цитатите, за които не посочвам референции, са взети всичките от тази книга. (Несъвършената градина. Превод А. Желева. С., НБУ, 2004, с. 301.)

⁶ Издадена от ЛИК, С., 2002, прев. Стоян Атанасов.

⁷ *Mémoire du mal, tentation du bien (Enquête sur le siècle)*, „Epilogue“, Robert Laffont, 2000, rééd. Coll. „Bouquins“, 2010, p. 865. (Памет за злото, изкушение на доброто. Анкета върху века. Прев. Ст. Атанасов. С., ИК ЛИК, 2002, с. 375.)

но и на двамата основни съперници, които си беше избрал: манихейството, което иска да наложи убеждението, че цялото добро се намира в едно поле, а цялото зло в друго, и нихилизма или „радикалния релативизъм“, който твърди, че няма нито добро, нито зло, а цялото струва всичко или нищо. Онова, което Цветан беше преживял в България през първите двадесет и четири години от своя живот, му се струваше все по-достатъчна причина да отхвърля и едното, и другото. Нихилистите грешат, защото злото съществува, тъй като социализмът предлага неоспорим опит в това отношение (у Тодоров има някакъв отричащ морал, донякъде в смисъла, в който говорим за негативна теология: доброто винаги е несигурно или спорно; злото – не). Манихейците също грешат, защото действат като тоталитарните идеолози („Ние сме Партията на Доброто“, „Който не е с нас, е против нас“ и т.н.) и смятат себе си за освободени от всякакво зло. Вместо това нашият критичен хуманист и майстор на нюансите се обявява за „умереността“ на един Монтескьо, за прозорливостта на един Русо (и цитира неговото „Писмо до добродетелта“: „Доброто и злото текат от едно и също място“) и още повече може би за разочарованата, но не и обезкуражена или обезкуражаваща снизходителност на един Ромен Гари. Като в тези няколко реда от „Човешкият отпечатък“.

А „отвратителният звяр“ не е в някакво далечно място извън нас; той е в нас. След Втората световна война Ромен Гари, който се е бил срещу Германия като летец, вече е стигнал до заключението: „Престъпникът в германеца е Човекът“. По-късно добавя: „Казват, че нацизмът е ужасяващ, защото е нечовешки. Да, но трябва да признаем и очевидната истина: нечовешкото е част от човешкото. Докато не признаем, че нечовечността е нещо човешко, ще си останем жалки лъжци. Думата „човешки“ не е подходящ синоним на „великодушен“ или на „милосърден“. Ето защо никога няма да успеем да освободим човешките същества от злото. Единствената ни надежда е не да го изкореним окончателно, а да се опитаме да разберем, да го овладеем, да го опитомим, като признаем, че то съществува и в нас“⁸.

⁸ *La signature humaine* (Essais 1983–2008), Seuil, 2009, p. 271–272. [Сами заедно. Човешкият отпечатък. Прев. З. Павлова, т. 1 и 2. С., Изток Запад, 2015, с. 307.] (която препраща в бележка към две книги на Ромен Гари, Tulipe (1946), Gallimard, 1970, p. 85. [Виното на мъртвите, Лере Артис, 2012] и Les Cerfs-volants, Gallimard, 1980, p. 265. [Хвърчила. С., изд.

„Баналност на злото“, както казваше Хана Арент; „крехкост на доброто“, добавя Тодоров (това е и заглавието на една от неговите книги, посветена на „спасяването на българските евреи“). Той се връща към темата в много от статиите, събрани тук. Не съществуват нито чудовища, нито свръхчовеци: има само човешки същества, до едно несъвършени, до едно грешащи, които обаче не са и всичките еднакви (те са равни по „права и достойнство“, но не и по действия и стойност). Опитът от концентрационните лагери го доказва. Моралът не изчезва съвсем, както вярват някои, или по-скоро макар и изчезващ понякога, се проявява, когато съществува, и се съпротивлява, само че по-зрелищно, било под формата на „геройски добродетели“ (сила, смелост, принципи...), било по-често като всекидневен героизъм (достойнство, загриженост за другия, съпричастност, доброта...). Хобс не е прав: не е вярно, че човек за човека е вълк, или това е само още една възможност, но не и необходимост. „Крехкостта на доброто“ не пречи на онова, което Тодоров нарича негова „баналност“. В света „добрите постъпки са много повече, отколкото признава склонният да въздига в ценност изключително традиционен морал, докато нашият живот не е изтъкан от изключителност“⁹. Нов отвод на нихилизма, но този път положителен.

Според Тодоров всекидневните добродетели са по-често срещани при жените, отколкото при мъжете – и бяха развити у Цветан много по-силно, отколкото при повечето от себеподобните му мъже. Нека кажем, че той беше съумял да развие до рядко срещана степен своята част женско – без ни най-малко да е женствен – и че това обясняваше част от невероятната му сила да привлича, изградена от мекота, финес и чувствителност, към които се добавяше един определен начин да не е измамен от идеите – които впрочем познаваше много по-добре от когото и да било – и неизменно да предпочита пред тях необикновените и конкретни хора, крехки и променливи. Бихме могли да обобщим тези наблюдения, като кажем, че Цветан беше тъкмо обратното на

„Весела Люцканова“, 2006.]. Разбира се, изразът „освобождавам от злото“ е препратка, обяснена по-нататък в текста, към Отче наш и Евангелие от Йоан 17:15, „... избави ни от лукавия“.

⁹ *Face à l'extrême*, Seuil, 1991, „Epilogue“ (препечатано в *Le Siècle des totalitarismes*, coll. „Bouquins“, 2010, p. 317 за цитираното изречение. (На предела. Прев. В. Кьосовска, М. Георгиева). С., Народна Култура, 1994, с. 300.)

красавец и мачо, и това е очевидно, но неизбежно бихме сгрешили, ако съзрем във всичко това само черта от темперамента му. Той, който толкова харесваше Ромен Гари, мъж, роден за жените, впрочем и борец герой, споделяше с него онова, което аз на драго сърце бих нарекъл нормативен феминизъм, тоест не само изискването за равенство между мъжете и жените, което би трябвало да се разбира от само себе си, но и схващането, че добродетелите и ценностите са в някакъв смисъл „полови“, каквото е и самото човечество, и че в тази биполарност женското играе по-положителна роля. Ще прочетете това в една от неговите статии, но аз не мога да устоя на удоволствието да цитирам, малко дългичко, за да не се загуби връзката между казаното в тях, пасажите и коментарите, които есеистът прави за романиста:

„Гари съзира в корена на много злини една опорочена мъжественост, онази, която наричаме мачизъм, „стремежа да се покажеш суров, истински, татуиран“. Вижда го в действие в агресивното поведение на шофьорите, в похвалните дитирамби за героизма, в конфликтите между държавни глави, в американската митология за „печелещия“, за „победителя“, създадена от Джек Лондон, Фицджералд и Хемингуей, в култа към успеха, в омагьосването от властта, в хвалебствията за Дон Жуан: „Нищо друго освен топки“. Реакцията на Гари: „Все по-слабо и по-отявлено съм солидарен с ценностите, наричани мъжки“. Или в друг стил: „Помята, в която се валяме всички, е мъжка помя“.

Обратното, достойнството, което иска за себе си, не е изненадващо, онази женственост, която носи в себе си, едновременно с уязвимостта и състрадателността. И се надява „да развие онази част женско, която всеки мъж притежава у себе си, ако е способен на любов“, и заключава: „Първото, което ти идва на ум, когато се каже „цивилизация“, е идеята за някаква мекота, някаква майчина нежност“. Или пък: „Всички ценности на цивилизацията са женски по своята същност. Човекът – тоест цивилизацията – започва от отношенията на детето с неговата майка“.

Оттам и известната близост на нашите двама атеисти или агностици с духа на Евангелията (Гари, цитиран от Тодоров: „За пръв път в историята на Запада искрица женска същност идва, за да огрее све-

та“), а понякога и доста голяма строгост към духа на времето. Цветан изпитваше ужас от насилието, вулгарността и агресивността. Това се усещаше във всекидневното му поведение точно колкото и в трудовете му (изобщо не го привличаше полемиката) и не беше чуждо на политическите позиции, които заемаше. Той беше пълната противоположност на ястреб, на войнолюбец или „неоконсерватор“. Стратен привърженик на либералната демокрация и правата на човека, беше крайно враждебен към всяко желание те да бъдат изнасяни със сила! Нито измисленото „право на намеса“, нито уж „хуманитарните“ бойни действия можеха да спечелят одобрение в неговите очи. И го обяснява отново в много от статиите в този сборник. Но тази позиция, свързана основно с геополитиката, разкрива и схващането, което той си е изградил за морала.

Нашият „прокуден“ хуманист, както той сам се наричаше, не изпитваше никакво влечение към национализма, войната, кръстоносните походи, групите и дори към абстракциите. Моралът, обяснява той, макар и универсален по своята същност „може да бъде живян само в първо лице (това го отличава от морализма) и единствено в полза на сами по себе си конкретни индивиди (което го отличава от идеологията)“. „Да си готов да платиш с живота си за победата на своите идеи, не е морална добродетел сама по себе си“: много фанатици са готови да го сторят и „убиват, за да не се убива повече“! Дълбоко в себе си Тодоров вярва само в хората, защото съществуват единствено чрез отношенията, които изграждат помежду си и без които не биха били нищо (всяка субективност е междусубектна комуникация: хуманизмът е рационален индивидуализъм, следователно обратното на солипсизъм). Той приема морала на сериозно както „пред лицето на екстремното“, така и при най-обикновени житейски обстоятелства; но изпитва ужас от морализаторите. Моралът, отбелязва той, е непременно „личен и субективен“, защото винаги има „две инстанции: аз-а, който дава, и другият, който получава“, дотолкова, че „най-краткото формулиране на правилото се съдържа в едно изречение: „Изисквай единствено от себе си, на другия само дай“. Това не е причина човек да се откаже от собственото си щастие! Цветан, който беше пълна противоположност на аскет, вярваше много повече в „насладите“ от

добротата (като за него майка му си оставаше най-близко нейно олицетворение), отколкото в строгостта на „дълга“ (противопоставяне, което заема от Русо). Просто щастието невинаги е възможно; доброта и съпричастието, да. От никого не се иска да е герой, но и не му е позволено да върши най-лошото, а още по-малко е освободен от задължението да прави и малко добро, когато е възможно.

Трябва да споменем прекрасните книги, които Тодоров посвети на живописата: *Eloge de l'individu* [„Похвално слово за индивида“] (за фламандската живопис през Ренесанса), *Eloge du quotidien* [„Похвално слово за всекидневието“] (за холандските художници от XVII век), *La Peinture des Lumières* [„Живописата на Просвещението“] (за Вато, Гоя и някои други)... Тези три заглавия, взети заедно, казват нещо доста съществено за това какъв човек беше той, колкото надарен за живота и приятелството, толкова и в мисленето: първенство на човека и всекидневния живот, но отворен – чрез самостоятелността на мисленето – за универсалното. Отзвучи от това ще намерим на някои от следващите страници, като например любовта му към музиката и разбира се, към литературата. Ще забележим, че съвременниците също присъстват в тях. Цветан, често раздразнен от някои заблуди на изкуството, наречено „съвременно“ (това се отнася специално за пластичните изкуства), изобщо не се затваряше в носталгията. Напротив, беше безкрайно отворен за художниците от своето време (някои от най-добрите му приятели бяха художници и скулптори), когато намираще на какво да се възхищава у тях, върху какво да размишлява („живописата мисли“, писа той) и да се вълнува. Оттам и доста от текстовете, събрани в този сборник, както и не по-малкото на брой, колкото щедри, толкова и стимулиращи упражнения по възхищение. Неуморим читател, просветен меломан и страстен любител на живописата, Тодоров беше подозрителен към изкуството, претендиращо за „авангардно“ („което решително обръща гръб на традициите и твърди, че е успоредно на политическата революция“), но не по-малко и към „презентизма“, който забравя миналото, или към „пасеизма“, който му принася в жертва настоящето и бъдещето. Това беше неговият начин да бъде модерен и той беше правилният.

„Възпитаник на Просвещението“, както твърдеше, но с ясно съзнание за неговата част мрак, тоест за неговите граници и възможни отклонения, Тодоров хвърля светлина върху нашата епоха, помагайки ни да я разберем, едновременно проникващ и широк, критичен и тоничен, информиран и със смирен поглед. Показва се по-скоро „отговорен“, отколкото „ангажиран“ (това са негови собствени думи), по-скоро нащрек, отколкото войнстващ, премерен вместо екстремист, миролюбец, а не пацифист, уравновесен, а не манихеец. Поне книгите му му приличат по тези качества и в настоящата ще открием тъкмо тях. За разлика от мнозина други, по-известни от него, Цветан не беше нито дърдорко, нито фокусник. Той беше кротко непримирим, прозорлив интелектуалец (уви, изразът е тъкмо обратното на плеоназъм), скромен учен, изследовател енциклопедист и педагог („превеждач“, казваше той), хуманист без илюзии, гражданин на света, умерен и взи-скателен. Затова е толкова важно да го четем: това ни прави по-умни, по-скромни, по-нюансирани, по-точни – по-осъзнаващи сложността на света и трагичността на нашата участ.

Настоящият сборник няма да утеши за загубата онези, които го обичаха, но ще помогне на всички ни да живеем малко по-добре или поне не толкова зле, а това е всичко, което можем да искаме от една книга.

Андре Конт-Спонвил